

Романова М.К.

Онтогенетичні особливості розвитку екологічної свідомості дорослої особистості з різним рівнем освіти

Романова Марина Костянтинівна, аспірантка кафедри історії, політології та психології Житомирський національний агроекологічний університет, м. Житомир, Україна

Анотація. Досліджено онтогенетичні особливості розвитку екологічної свідомості особистостей дорослого віку, що мають вищу та середню спеціальну освіту. Виокремлено структурні компоненти екологічної свідомості. Знайдено кореляційні взаємозв'язки між показниками компонентів екологічної свідомості особистості в різних вікових проміжках періоду дорослості та здійснено їх порівняльний аналіз відносно рівня освіти респондентів.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічні потреби, екологічна спрямованість, екологічні ціннісні орієнтації, рівень освіти, особистість дорослого віку.

Постановка проблеми. Сучасна екологічна криза актуалізує необхідність спрямування світоглядного розвитку людства від егоцентризму, який визначає людину та її варварсько-споживацькі потреби домінуючими, до екоцентризму, підґрунтям якого є ставлення до природних об'єктів як рівноправних та самоцінних суб'єктів. В останні десятиліття активізувались дослідження умов та чинників гармонійної взаємодії у системі "людина – природа", зокрема розвитку екологічної свідомості особистості такими науковцями як А.А. Алдашева, О.В. Білоус, Е.В. Гірусов, О.В. Грезе, С.Д. Дерябо, В.В. Медведєв, В.П. Онопрієнко, А.А. Фурман, Т.Ф. Юркова, В.О. Ясвін та ін.

Базовими елементами екологічної свідомості є відповідні потреби та цінності. За виразом В. Франкла: «Якщо потреби штовхають нас, то цінності притягують...» [2, с. 120]. Очевидною є значущість потреб у формуванні індивідуальних бажань і ролі ціннісних орієнтацій в якості ідеалу, до якого прагне людина. Сформовані системи ціннісних орієнтацій і потреб особистості спрямовують її діяльність у певному напрямку та зумовлюють розвиток усіх вищих психічних функцій. У свою чергу екологічні потреби, екологічна спрямованість та екологічні ціннісні орієнтації визначають певний рівень сформованості екологічної свідомості дорослої особистості. Саме тому в структурі екологічної свідомості дорослої особистості ми виділяємо три компоненти: екологічні потреби, екологічну спрямованість й екологічні ціннісні орієнтації.

Розвиток екологічної свідомості особистості є біологічно та соціально зумовленим процесом. Розкриваючи суть соціально обумовлених й, водночас, об'єктивних факторів розвитку екологічної свідомості, доречно зупинитися на рівні освіти дорослої людини.

Проблеми екологічної освіти знаходяться в центрі уваги міжнародного співтовариства. Стратегічним напрямком вирішення екологічних проблем ЮНЕСКО вважає створення мережі освіти, що передбачає постановку екологічних питань у центр усіх навчальних програм, починаючи з дитячих дошкільних установ і закінчуючи вищими навчальними закладами, підготовкою вчителів й управлінського апарату. В межах України сучасна доросла особистість отримує освіту, зокрема екологічну, в середніх спеціальних або/і вищих навчальних закладах. Метою екологічної освіти є формування екологічної особистості. Екологічною особистістю є особистість, екологічна свідомість якої належить до екоцентричного типу [7,

с. 160]. Очевидним є те, що розвинутість екологічної свідомості залежить від рівня відповідної освіти. Однак, проблема впливу рівня освіти дорослої особистості на розвиток її екологічної свідомості не отримала належної уваги у наукових розробках.

Зважаючи на викладене вище, **об'єктом** нашого дослідження є екологічна свідомість дорослої особистості, а **предметом** – онтогенетичні особливості розвитку екологічної свідомості дорослої особистості з різним рівнем освіти.

Метою роботи є дослідження впливу рівня освіти дорослої особистості на міру розвинутості її екологічної свідомості в онтогенезі.

Розв'язуються наступні **завдання**: а) вивчення онтогенетичних особливостей розвитку екологічних потреб, спрямованості та ціннісних орієнтацій дорослих, зокрема з різним рівнем освіти; в) знаходження кореляційних взаємозв'язків між показниками структурних компонентів екологічної свідомості особистості та здійснення їх порівняльного аналізу відносно рівня освіти респондентів.

Методи та організація дослідження. Репрезентативність вибірки забезпечується проведенням дослідження з чоловіками та жінками, що різняться соціальним статусом, освітою (мають вищу чи середню спеціальну освіту), проживають у міській або сільській місцевості та працюють у різноманітних сферах діяльності. Вік респондентів становить від 21 до 60 років.

Загалом дослідження охоплено 291 особи (143 респонденти – з вищою освітою і 148 – з середньою спеціальною) наступних вікових категорій: 21 – 30 років (рання дорослість) – 73 респонденти (36 осіб з вищою освітою і 37 – з середньою спеціальною); 31 – 40 років (середня дорослість) – 72 респонденти (37 осіб з вищою освітою і 35 – з середньою спеціальною); 41 – 45 років (період кризи середнього віку) – 72 особи (35 респондентів з вищою освітою і 37 – з середньою спеціальною); 46 – 60 років (зріла дорослість) – 74 респонденти (35 осіб з вищою освітою і 39 – з середньою спеціальною).

Застосовано наступні **методи дослідження**: адаптована методика діагностики міри задоволеності основних потреб [6, с. 624-626]; адаптована методика спрямованості особистості Б. Басса [6, с. 563-569]; методика «Ціннісні орієнтації» А.І. Моткова та Т.О. Огневої (варіант 2) [3]; методика самоставлення С.Р. Пантілеєва (МДС) [4].

Дослідження проводилось у п'ять етапів. **На першому етапі** проведено діагностику міри задоволенос-

ті екологічних потреб у чоловіків та жінок [6, с. 624-626]. Для цієї мети систему основних потреб за А.Маслоу, що охоплює матеріальні потреби, потреби в безпеці, соціальні потреби, потреби у визнанні та потреби у самовираженні, доповнено блоком потреб екологічної тематики: «досягти гармонії з природою», «відчувати і розуміти навколишній світ», «підкуватися про рослини і тварин». Для визначення міри задоволеності потреб чоловіками та жінками підраховано суму балів кожного з шести блоків, обчислено їх середнє арифметичне, знайдено відносний показник представленості екологічних потреб у потребовій сфері, а також ранг блоку екологічних потреб серед шести їх типів.

Другий етап дослідження присвячено вивченню екологічної спрямованості дорослої особистості [6, с. 563-569]. Варіанти закінчення кожного твердження орієнтаційної анкети, за допомогою яких визначаються три типи спрямованості особистості (на себе, на спілкування, на справу) доповнено екологічно спрямованим варіантом закінчення твердження. Респондентами ранжовано перелік типів спрямованостей кожного твердження у порядку спадання їх суб'єктивної значущості від 3 до 0 балів. Підраховано суму балів по кожному з чотирьох блоків, обчислено їх середнє арифметичне, знайдено відносний показник представленості екологічної спрямованості особистості серед усіх типів спрямованості, а також ранг екологічної спрямованості чоловіків та жінок у системі чотирьох типів спрямованості загалом.

Третій етап дослідження присвячено вивченню особливостей розвитку ціннісних орієнтацій дорослої особистості [4]. У блоці внутрішніх цінностей визначено міри значущості та реалізації екологічних цінностей особистості за п'ятибальною шкалою. Обчислено середнє арифметичне показників мір значущості та реалізації екологічних цінностей.

П'ятий етап дослідження присвячено знаходженню кореляційних взаємозв'язків між показниками компонентів екологічної свідомості особистості в різних вікових проміжках періоду дорослості за допомогою лінійного кореляційного аналізу Пірсона [5] та здійснено їх порівняльний аналіз відносно рівня освіченості респондентів.

Результати дослідження та їх обговорення. Отримані результати **першого етапу дослідження** показали (див. табл. 1), що у дорослих осіб екологічні потреби знаходяться у зоні часткової незадоволеності ($\bar{x} = 19,0$ бали). При цьому показники вище зазначеної міри вищі у респондентів з вищою освітою, а ніж у дорослих, що мають середню спеціальну освіту (відповідно, $\bar{x}$ в.осв. = 24,6 бали, $\bar{x}$ с.сп.осв. = 21,5 бали). Оскільки необхідність задоволення вище зазначених потреб зумовлює розвиток екологічної спрямованості особистості, тому рівень розвитку екологічної свідомості у високоосвічених дорослих має бути вищим, порівняно з особами з середньою спеціальною освітою.

Виявлено досить великий розмах показників міри задоволеності екологічних потреб ($W = 10,9$ бали). Ці показники знаходяться в межах від $\bar{x}$ min = 17,2 бали у осіб середньої дорослості з середньою спеціальною

освітою до $\bar{x}$ max = 28,1 бали у респондентів зрілої дорослості з вищою освітою.

Порівнюючи показники міри задоволеності екологічних потреб у респондентів з різним рівнем освіченості, приходимо до висновку, що дорослі з вищою освітою мають більш розвинуту екологічну свідомість в порівнянні з особами, що отримали середню спеціальну освіту. При цьому високоосвічені респонденти мають більш стабільну позитивну онтогенетичну динаміку розвитку екологічної свідомості, порівняно з дорослими, що мають середню спеціальну освіту і демонструють найвищі показники у період кризи середнього віку. Цей факт дозволяє зробити висновок про те, що вищі навчальні заклади, в порівнянні з установами середньо-спеціальної освіти, дають своїм студентам значно вищий рівень екологічної освіти.

Таблиця 1.

Онтогенетичні особливості міри задоволеності екологічних потреб дорослих з різним рівнем освіченості

Рівень освіти	Показники міри задоволеності екологічних потреб	Віковий проміжок (у роках)				
		21 - 30	31 - 40	41 - 45	46 - 60	21 - 60
Вища	$\bar{x}$ (бали)	20,4	22,1	28,0	28,1	24,6
	%*	13,3	14,4	18,3	18,4	16,1
	ранг**	4,2	4,0	3,0	3,1	3,6
Середня спеціальна	$\bar{x}$ (бали)	17,7	17,2	25,9	24,9	21,5
	%*	11,6	11,3	16,9	16,3	14,1
	ранг**	4,7	4,6	3,5	3,7	4,1
Загальна вибірка	$\bar{x}$ (бали)	19,0	19,7	26,9	26,4	23,0
	%*	12,4	12,9	17,6	17,3	15,1
	ранг**	4,4	4,3	3,3	3,4	3,9

Примітки: * – від загальної суми показників міри задоволеності потреб (153); ** – ранг блоку екологічних потреб серед 6 блоків потреб.

На **другому етапі дослідження** виявлено особливості екологічної спрямованості респондентів та їх залежність від освіченості (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Онтогенетичні особливості екологічної спрямованості дорослих з різним рівнем освіченості

Освіта	Показники екологічної спрямованості	Віковий проміжок (у роках)				
		21 - 30	31 - 40	41 - 45	46 - 60	21 - 60
Вища	$\bar{x}$ (бали)	29,5	32,2	39,6	35,1	34,0
	%*	18,2	19,9	24,5	21,6	21,0
	ранг**	3,4	3,2	2,5	3,0	3,0
Середня спеціальна	$\bar{x}$ (бали)	24,8	28,1	36,4	33,9	30,9
	%*	15,3	17,3	22,5	20,9	19,1
	ранг**	3,7	3,5	2,9	3,0	3,3
Загальна вибірка	$\bar{x}$ (бали)	27,2	30,2	38,0	34,4	32,4
	%*	16,8	18,6	23,4	21,3	20,0
	ранг**	3,6	3,4	2,7	3,0	3,2

Примітки: * – від загальної суми балів (162), ** – ранг серед 4 напрямів спрямованості особистості.

Показники екологічної спрямованості дорослих загальної вибірки мають невисокі значення ($\bar{x} = 32,4$ бали, ранг = 3,2 серед чотирьох напрямів спрямованості), що свідчить про недостатній рівень сформованості їхньої екологічної свідомості. Найвищі показники екоспрямованості мають високоосвічені респонденти ($\bar{x}$ в.осв. = 34,0 бали) порівняно з особами із середньою спеціальною освітою ($\bar{x}$ с.сп.осв. = 30,9 бали). Розмах показників екологічної спрямованості коливається в межах від $\bar{x}$ min = 24,8 бали у респондентів ранньої дорослості з середньою спеціальною освітою до $\bar{x}$ max = 39,6 бали в осіб, які мають вищу освіту і переживають кризу середнього віку. Ці факти ще раз демонструють вплив певного рівня освіченості на

розвиток екологічної свідомості дорослої особистості. Вища освіта краще, а ніж середня спеціальна, формує в особистості уявлення про світ природи як духовну цінність, дозволяє зрозуміти єдність людей і природи на спільному екосистемному рівні, зумовлює високий рівень розвитку афективно-емоційного, когнітивного, практичного і вчинкового компонентів інтенсивності ставлення до природи тощо [1].

Порівнюючи показники екоспрямованості дорослої особистості в онтогенезі, маємо найвищі результати у осіб, що переживають кризу середнього віку, незалежно від їхнього рівня освіченості. Цей факт демонструє значущість періоду кризи середнього віку для розвитку екологічної свідомості дорослої особистості внаслідок переорієнтації її смислової сфери від егоцентризму до гуманізму [2] та екоцентризму.

Третій етап дослідження. У результаті аналізу мір значущості та реалізації екологічних ціннісних орієнтацій у осіб загальної вибірки (див. табл. 3) виявлено майже однакові показники, незалежно від рівня освіченості дорослих (відповідно, $\bar{x}$ знач. = 4,28 бали, $\bar{x}$ реаліз. = 4,02 бали). Спостерігаються дещо вищі показники міри конфліктності екологічних ціннісних орієнтацій у дорослих із середньою спеціальною освітою, порівняно з високоосвіченими респондентами (відповідно, $\bar{x}$ конфл. сер. сп. осв. = 0,30 бали, $\bar{x}$ конфл. в. осв. = 4,0 бали). Вище зазначена тенденція справедлива для всіх вікових груп, окрім періоду кризи середнього віку: високоосвічені респонденти цього віку мають найвищі показники міри конфліктності здійснення

екоцінностей у їхньому житті ($\bar{x}$ конфл. в. осв. = 0,37 бали). Цей факт ще раз демонструє характерну для цієї онтогенетичної фази специфічну трансформацію смислової сфери особистості, яка спонукає людину до особистісного розвитку і дозволяє їй у період зрілої дорослості досягти максимальної реалізації власних екологічних ціннісних орієнтацій у реальному житті. Більш стрімке збільшення показників мір значущості та реалізації екологічних ціннісних орієнтацій у зрілої особистості, порівняно з даними періоду кризи середнього віку, мають високоосвічені респонденти, а ніж особи, які мають середню спеціальну освіту.

Таблиця 3. Онтогенетичні особливості міри значущості та реалізації екологічних ціннісних орієнтацій у дорослих осіб з вищою і середньою спеціальною освітою

Освіта	Показники мір значущості, реалізації та конфліктності екологічних цінностей	Віковий проміжок (у роках)				
		21-30	31-40	41-45	46-60	21-60
Вища	$\bar{x}$ знач. *	3,94	4,22	4,29	4,57	4,25
	$\bar{x}$ реаліз. **	3,75	3,97	3,91	4,54	4,04
	$\bar{x}$ конфл. ***	0,19	0,24	0,37	0,03	0,21
Середня спеціальна	$\bar{x}$ знач. *	3,92	4,34	4,46	4,49	4,30
	$\bar{x}$ реаліз. **	3,49	4,03	4,11	4,38	4,01
	$\bar{x}$ конфл. ***	0,43	0,31	0,35	0,10	0,30
Загальна вибірка	$\bar{x}$ знач. *	3,93	4,28	4,38	4,53	4,28
	$\bar{x}$ реаліз. **	3,62	4,00	4,01	4,46	4,02
	$\bar{x}$ конфл. ***	0,32	0,28	0,36	0,07	0,25

Примітка: * – міра значущості цінностей; ** – міра їх реалізації; *** – конфліктність реалізації цінностей.

Таблиця 4. Кореляційні взаємозв'язки між компонентами екологічної свідомості дорослої особистості з різним рівнем освіченості

Освіта	Віковий проміжок (у роках)	Показники кореляції (r)				
		Потреби – спрямованість	Потреби – значущість ціннісних орієнтацій	Спрямованість – значущість ціннісних орієнтацій	Потреби – реалізація ціннісних орієнтацій	Спрямованість – реалізація ціннісних орієнтацій
Вища	21 – 30	0,675***	0,594***	0,519**	0,367*	0,335*
	31 – 40	0,684***	0,278	0,320	0,365*	0,312
	41 – 45	0,691***	0,253	0,471**	0,338*	0,252
	46 – 60	0,498**	0,084	0,104	-0,003	0,066
	21 – 60	0,653***	0,366***	0,371***	0,329***	0,249**
Середня спеціальна	21 – 30	0,666***	0,385*	0,512**	0,435**	0,424**
	31 – 40	0,288	0,079	0,431**	0,185	-0,014
	41 – 45	0,608***	0,329*	0,335*	0,099	0,207
	46 – 60	0,539***	0,189	0,165	0,372*	0,289
	21 – 60	0,589***	0,296***	0,414***	0,318***	0,312***
Загальна вибірка	21 – 30	0,676***	0,483***	0,506***	0,411***	0,398***
	31 – 40	0,530***	0,165	0,348***	0,271*	0,171
	41 – 45	0,642***	0,265*	0,383**	0,188	0,210
	46 – 60	0,517***	0,145	0,135	0,159	0,222
	21 – 60	0,625***	0,291***	0,335***	0,303***	0,249***

Примітки: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$, *** – $p \leq 0,001$.

На п'ятому етапі дослідження визначено кореляційні взаємозв'язки між показниками компонентів екологічної свідомості особистості в різних вікових проміжках періоду дорослості та здійснено їх порівняльний аналіз відносно рівня освіченості респондентів (див. табл. 4). Виявлено наступне:

- У досліджуваних загальної вибірки знайдено достовірні кореляційні взаємозв'язки між усіма показниками компонентів екологічної свідомості дорослої особистості, незалежно від її рівня освіченості. Цей факт констатує високу надійність і достовірність змісту адаптованих нами методик.

- Найтісніші кореляційні взаємозв'язки між вище зазначеними феноменами мають особи раннього дорослого віку, незалежно від їхнього рівня освіченості. Це свідчить про найбільшу гармонійність екологічної свідомості особистості ранньої дорослості, порівняно зі старшими особами. Ймовірно, цей факт пояснюється тим, що після Чорнобильської

аварії в освітніх програмах (як у вищих, так і в середніх спеціальних закладах) вдосконалено матеріал з екологічних знань, зміст якого допомагає людині усвідомити свою причетність до процесів, що відбуваються у ноосфері.

- Найменше кореляційних взаємозв'язків між показниками компонентів екосвідомості виявлено у людей зрілого віку, зокрема у високоосвічених, що доводить меншу узгодженість між тими складовими їхнього внутрішнього світу, які спрямовують світогляд особистості до екоцентризму. Отже, з віком у дорослих людей, що мають вищу освіту, гармонійність екологічної свідомості зберігається гірше, а ніж у осіб з середньою спеціальною освітою. Урбаністичний спосіб життя, високий соціальний статус віддаляє сучасну високоосвічену людину від природи і змушує її притримуватися пріоритетів, що нав'язує цивілізація (статусу, престижу, кар'єризму, прояву маскулітних якостей особистості тощо).

- Що стосується показників міри конфліктності реалізації екологічних ціннісних орієнтацій у реальному житті дорос-

лих, то достовірні кореляційні взаємозв'язки виявлено лише між показниками вище зазначеного феномена й екоспрямованості в осіб середньої дорослості, що мають середню спеціальну освіту ($r = 0,411$, $p \leq 0,05$). Саме у цьому віці, внаслідок процесів індивідуалізації особистості, головною рушійною силою розвитку її екологічної спрямованості виступає висока конфліктність реалізації екоцінностей в реальному житті.

Висновки: 1. Значущими складовими екологічної свідомості дорослої особистості є її екологічні потреби, екологічна спрямованість та екологічні ціннісні орієнтації.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-на-Дону: "Феникс", 1996. – 480 с. *Deryabo S.D. Ekologicheskaya pedagogika i psihologiya [Ecological Pedagogy and Psychology] / S.D.Deryabo, V.A.Yasvin. – Rostov-na-Donu: "Fenix", 1996. – 480 s.*
2. Медведев В. И. Экологическое сознание: Учебное пособие. Изд.второе, доп. / В. И. Медведев, А. А. Алдашева. – М.: Логос, 2001. – 384 с. *Medvedev V.I. Ekologicheskoye soznaniye [Ecological consciousness]: Uchebnoye posobiye. Izd.vtoroye, dop. / V.I. Medvedev, A.A.Aldasheva. – M.: Logos, 2001. – 384 s.*
3. Мотков О. И. Методика "Ценностные ориентации", вар. 2 / О. И. Мотков, Т. А. Огнева. – М., 2008. – Режим доступа до методики <http://psychology.rsu.ru/motkov.htm>
4. Настольная книга практического психолога/ Сост. С.Т. Посохова, С.Л. Соловьева. – М.: АСТ: Хранитель; СПб.: Сова, 2008. – 671 с. *Nastolnaya kniga prakticheskogo psihologa [Table book of Practical Psychologist]/ Sost. S.T.Posohova, S.L.Solovyova. – M.: AST: Hranitel; SPb.: Sova, 2008. – 671 s.*

Romanova M.K. Ontogenetic peculiarities of the development of adult personality's ecological consciousness with different level of education

Abstract. Some peculiarities of the development of adult personality's ecological consciousness have been examined. Structural components of ecological consciousness: ecological needs, ecological tendency and ecological values. The problem of influence of adult personality's level of education on the development of ecological consciousness has been actualized. Adult personality's educational level has been defined as socially conditioned and at the same time, as an objective factor of its ecological consciousness development. Ontogenetic peculiarities of the development of adult personality's ecological consciousness with higher and special education have been analyzed. There has been presented a complex of adapted methodologies for studying ecological needs and tendencies. Characteristics of ecological consciousness structural components at different adult age have been empirically examined: early stage (21 – 30), middle (31 – 40), crisis period (41 – 45) and late period (46 – 60). Positive ontogenetic dynamics of ecological consciousness development during adult period has been shown. There has been stated the significance of personality's going through middle age crisis period for qualitative changes of its ecological consciousness structural components. Correlated interrelations between indexes of personality's ecological consciousness components in different adult age periods have been found and their comparative analysis concerning respondents' educational level has been made. It has been determined in the study, that respondents with higher education have higher level of ecological consciousness development, in comparison with personalities with special education, though with the latter it is more harmonic than with high-educated adults.

Keywords: ecological consciousness, ecological needs, ecological tendency, ecological value orientations, level of education, adult personality.

Романова М.К. Онтогенетические особенности развития экологического сознания взрослой личности с разным уровнем образованности

Аннотация. Исследованы особенности развития экологического сознания взрослой личности. Выделены структурные компоненты экологического сознания: экологические потребности, экологическая направленность и экологические ценностные ориентации. Актуализирована проблема влияния уровня образованности взрослой личности на развитие её экологического сознания. Уровень образованности взрослой личности определён социально обусловленным и одновременно объективным фактором развития её экологического сознания. Исследованы онтогенетические особенности развития экологического сознания взрослых, имеющих высшее и среднее специальное образование. Представлен комплекс адаптированных методик для изучения экологических потребностей и направленности. Эмпирически исследованы характеристики структурных компонентов экологического сознания на разных стадиях взрослости: ранней взрослости (21 – 30 лет), средней взрослости (31 – 40 лет), периода кризиса среднего возраста (41 – 45 лет) и зрелой взрослости (46 – 60 лет). Установлена положительная онтогенетическая динамика развития экологического сознания в течение взрослого возраста. Констатирована значимость переживания личностью кризиса середины жизни для качественных изменений структурных компонентов её экологического сознания. Найдены корреляционные взаимосвязи между показателями компонентов экологического сознания личности в разных возрастных промежутках периода взрослости и осуществлён их сравнительный анализ относительно уровня образованности респондентов. Исследованием выявлено, что респонденты с высшим образованием имеют более высокий уровень развития экологического сознания, по сравнению с лицами, которые имеют среднее специальное образование, однако у последних она более гармонична, по сравнению с высокообразованными взрослыми.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологические потребности, экологическая направленность, экологические ценностные ориентации, уровень образованности, личность взрослого возраста.

2. Рівень освіти дорослої особистості є соціально обумовленим й об'єктивним чинником розвитку її екологічної свідомості. Респонденти з вищою освітою мають більш високий рівень її розвитку, порівняно з особами, які мають середню спеціальну освіту, проте в останніх вона є більш гармонійною, порівняно з високоосвіченими дорослими.

Перспективу своїх подальших досліджень вбачаємо у вивченні чинників екологічної свідомості, а також в розробці психокорекційної програми з розвитку екосвідомості дорослої особистості.